

Дмитар Тасић

РАТ ПОСЛЕ РАТА

Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
на Косову и Метохији и у Македонији
1918-1920

библиотека
БАШТИНА РАТНИКА
књига 3

рецензенти:

др Љубодраг Димић
др Милан Терзић

Објављивање ове књиге омогућено је средствима Сектора за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада и социјалне политике Владе Републике Србије, а у оквиру програма обележавања јубиларне 130. годишњице стицања државне независности Србије и 90. годишњице окончања Првог светског рата.

Дмитар Тасић

РАТ ПОСЛЕ РАТА

**Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
на Косову и Метохији и у Македонији
1918-1920**

УТОПИЈА

**ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА
ИСТРАЖИВАЊА**

Београд, 2008.

Јаћиму и Драгутину

ПРЕДГОВОР

Улога и значај војске у стварању, очувању и пропасти две Југославије у претходне две деценије почели су да заузимају истакнуто место у радовима наших историчара. Студије Милета Бјелајца *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921* и *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935* отвориле су војне теме из историје Краљевине Југославије. Уследиле су његове студије *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom* и *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*. Последња, поред детаљног биографског прегледа, садржи и студију о војној елити Краљевине и низ различитих прилога.

Интензиван ангажман војске у годинама непосредно по окончању Првог светског рата обележили су борба за међународно признање, посезање што повољнијих граница, отклањање спољне опасности, неутралисање унутрашњих антагонизама, изградња нове формације, сусрет и заједнички рад дојучерашњих противника – официра српске и црногорске са једне и аустро-угарске армије са друге стране. Војска и свака од међусобно различитих области нове државе интензивно су утицали једни на друге и доводили до појаве читавог низа локалних специфичности. По драматичности и интензитету догађаја, ситуација на територијама Косова и Метохије, Македоније, Санџака и јужне Србије, тада заједнички именованих као Јужна и Стара Србија, јасно се издвајала у односу на, на пример, Босну или Војводину. Паралелно парирање качачкој и комитској акцији и ангажман војске на албанском „граничном фронту“ утицали су да „ратно стање“ овде потраје дуже него другде. Чињеница да су се ове територије од јануара 1919. године нашле у зони одговорности Треће армијске области олакшала је истраживачки рад, дајући, у методолошком смислу, јасан географски оквир. За одређивање хронолошког оквира 1919-1920. године узети су почетак функционисања нове војно-територијалне поделе, потписивање ми-

ровних уговора, локални и скупштински избори одржани у лето и јесен 1920, територијална проширења, улазак Бугарске и Албаније у Друштво народа, пад Елефтериоса Венизелоса и повратак краља Константи-на на грчки престо.

Несумњиво најважнији извор за ову тему представља архивска грађа Архива војноисторијског института, тачније његовог Пописника 4/3, који се конкретно односи на Трећу армијску област. Такође, али у мањој мери, коришћени су фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије и фонд Милана Стојадиновића из Архива Југославије. Нажалост, архивска грађа за овај веома динамичан историјски период веома је оскудна и са великим хронолошким рупама. Од објављених архивских извора били су драгоцени *Велики рат Србије, Службени војни лист за 1918, 1919 и 1920. годину* и *Југословенска држава и Албанци*, Љубодрага Димића и Ђорђа Борозана. Иако су делови грађе Архива Војноисторијског института коришћени у досадашњим историографским истраживањима различитих тематских усмерења, попут југословенско-бугарских, југословенско-албанских и југословенско-грчких односа, качачког и комитског проблема, недостајао је колико-толико целовити приказ ангажмана Војске Краљевине СХС на турбулентном подручју Јужне и Старе Србије. Структура архивске грађе војне провинијенције дала је могућност за посебно сагледавање поменутих, али и других феномена на једном одређеном простору у одређеном времену.

За изучавање периода првих година после Првог светског рата и улогу војске у тадашњим догађајима важни су радови из периодике попут *Vojni faktor i odbrana nacionalnih teritorija 1918-1921*, Милета Бјелajaца.¹ Политичке околности на хетерогеним територијама нове државе описао је Петар Опачић.² Преглед завршних војних операција и распоред ефектива српске војске дао је Владо Стругар.³ Богумил Хра-

¹ Mile Bjelajac, *Vojni faktori i odbrana nacionalnih teritorija 1918-1921*, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 2 za 1985, str. 195-228.

² Petar Opačić, *Srpska vojska u vreme stvaranja Jugoslavije 1918. godine*, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 3 za 1988, str. 107-145.

³ Vlado Strugar, *Vojna zaštita jugoslovenskih zemalja u danima ujedinjenja 1918. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3 za 1991, str. 11-73.

бак је дао осврт на односе КПЈ и војске.⁴ Тај сегмент је изучавао и Вук Винавер.⁵

Појединоштима из комплексних југословенско-албанских односа који су били везани за војне власти у Јужној и Старој Србији бавили су се Душан Батаковић,⁶ Бранислав Глигоријевић,⁷ Андреј Митровић,⁸ Живко Аврамовски,⁹ Богумил Храбак,¹⁰ Вук Винавер,¹¹ Ђоко Слијепчевић.¹² Феноменом качачке побуне на Косову и Метохији бавио се Драги Маликовић.¹³ У новије време незамисливо је да се овој пробле-

⁴ Богумил Храбак, *Став комуниста према војсци од краја рата до пада мађарске комуне (1918-1919)*, Токови револуције, Београд, VI, 1971; *Комунистичка партија Југославије и оружана сила (од августа 1919. до августа 1921.)*, Токови револуције, Београд, IX, 1973, стр. 3-64.

⁵ Вук Винавер, *КПЈ и питање „Ратне опасности 1919-1935“*, ИГ, 1-2, 1970.

⁶ Душан Батаковић, *Српска влада и Есад-паша Топтани*, Срби и Албанци у XX веку, Циклус предавања 7-10. маја 1990, САНУ, Београд 1991, 35-56; и, *Српско-арбанашки спорови око разграничења и арбанашка емиграција са Косова и Метохије (1918-1920)*, Зборник „Србија на крају Првог светског рата“, књ. 8, Београд 1990; и, *Косово и Метохија: историја и идеологија*, Београд, Ваљево, Србиње, 1998.

⁷ Бранислав Глигоријевић, *Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима*, Срби и Албанци у XX веку, Циклус предавања 7-10. маја 1990, САНУ, Београд 1991, 211-220.

⁸ Андреј Митровић, *Југославија, албанско питање и Италија 1919-1939*, Срби и Албанци у XX веку, Циклус предавања 7-10. маја 1990, САНУ, Београд 1991, 231-251.

⁹ Живко Аврамовски, *Албанија између Југославије и Италије 1918-1924*, ВИГ, бр. 3, 1984, стр. 153-180; и, *Југословенско-албански односи 1918-1939*, Идеје, 5-6/1987.

¹⁰ Богумил Храбак, *Реокупационе области српске и црногорске државе са албанском већином становништва у јесен 1918. године и држање Арбанаса према успостављању власти*, Приштина 1966.

¹¹ Вук Винавер, *Италијанска акција против Југославије на албанско-југословенској граници 1918-1929*, Историјски записи, 3, 1966; и, *Угрожавање Југославије 1919-1932*, ВИГ, 1/1968.

¹² Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Химелстир 1983.

¹³ Драги Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924*, Косовска Митровица 2005.

матници приступи без консултовања двотомног зборника докумената *Југословенска држава и Албанци*, приређивача Љубодрага Димића и Ђорђа Борозана,¹⁴ као и монографије *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Ђорђа Борозана.¹⁵ Зборник докумената *Југословенска држава и Албанци* карактерише исцрпна уводна студија о ситуацији у областима Краљевине СХС претежно насељеним Албанцима.

Целовитији приказ промена које су наступиле на Балкану после Првог светског рата, нове и старе државе, трансформисане околности, њихове међусобне односе, дала је Десанка Тодоровић.¹⁶ Посебно место у њеној анализи заузела је Мировна конференција и међусобне рефлексije дешавања на терену и за зеленим столом у Паризу – конкретно у вези са југословенским војним и политичким ангажманом у Албанији и односима са Бугарском у светлу обновљене акције ВМРО. Она се такође бавила проблематиком окупације Струмице 1919. године.¹⁷

У југословенској историографији феноменом ВМРО и комитском акцијом бавили су се Богумил Храбак,¹⁸ Славко Милосавлевски,¹⁹ Јован Павловски,²⁰ Ђорђе Васиљевић.²¹

Радови иностраних аутора, пре свега из Бугарске и Републике Македоније, такође су били од изузетног значаја. Годишњице оснивања ВМРО и Илинденског устанка увек су биле прилике да бугарски и

¹⁴ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, томови I и II, Београд 1998.

¹⁵ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.

¹⁶ Desanka Todorović, *Jugoslavija i Balkanske države 1918-1923*, Београд 1979.

¹⁷ Десанка Тодоровић, *Окупацијата на Струмица 1919. година*, Скопје, ГИНИ, бр. 1. за 1966.

¹⁸ Богумил Храбак, *Стање у Вардарској Македонији у јесен и зиму 1918. године*, Историјски гласник бр. 4 за 1966; и, *Бугарске комите у Источној Македонији и Србији, као и са арбанашке стране 1918-1920. године*, Лесковачки зборник XXXVIII, 1998.

¹⁹ Славко Милосавлевски, *Фашизација ВМРО између два светска рата*, Марксистичка мисао бр. 3 за 1986, Београд.

²⁰ Ličina Đorđe, Vavić Milorad, Pavlovski Jovan, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhaver Deva, Vančo Mihailov, Zagreb 1985.

²¹ Ђорђе Васиљевић, *ВМРО завера против Срба*, Београд 1990; и, Catena Mundi II, Ђорђе Васиљевић „ВМРО и Србија 1893-1934.“ Београд 1992.

македонски историчари понове своје супротстављене ставове.²² Код историчара из Скопља редовно могу да се чују квалификације о бугарском врховистичком чиниоцу,²³ оштрим поделама, сукобима и раскопима унутар ВМРО, негирању македонске нације од стране Тодора Александрова и Ивана Михајлова,²⁴ затим да су Александров и Михајлов отворено и предано служили политици стварања Велике Бугарске,²⁵ да због погрешне тактике четничко-терористичког начина борбе ВМРО Александрова и Протогерова није могла да постане обједињени центар македонског народа у борби за његово национално ослобођење.²⁶ Међутим, новину представља појава да поједини македонски историчари постепено почињу да попуњавају рупе у времену. Наиме, у последње време поред уобичајених тема везаних за оснивање ВМРО и Илинденски устанак, и уопштених фраза и ставова о балканским ратовима, подели Македоније, Првом светском рату, почињу да се појављују нови ставови и да се износе нови подаци.²⁷

²² *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Скопље, МАНУ, 1994; и, *100 години Втрешна македоно-одринска револуционна организација*, Софија, Македонски научен институт, 1994.

²³ Стеван Габер. *ВМРО и македонската државност* : Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Скопље, МАНУ, 1994, стр. 205-216.

²⁴ Ксенте Богоев, *ВМРО – низ стоте изминати години* : Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Скопље, МАНУ, 1994, стр. 7-16.

²⁵ Иван Катарциев, *ВМРО и македонското ослободително движење од крајот на првата светска војна до распаѓањето на монизмот (1919-1990)* (Воводен реферат): Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Скопље, МАНУ, 1994, стр. 45-73.

²⁶ Славчо Тасев, *ВМРО (Обединета) во петричкиот округ и процесите во неа* : Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Скопље, МАНУ, 1994, стр. 413-425.

²⁷ Манол Пандевски, *Македонската револуционарна организација меѓу 1893 и 1918. – формирање и развиток*: Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Скопље, МАНУ, 1994, стр. 21-43. Вреди напоменути ставове да су врховисти ојачали зато што су, измеѓу осталог, челници Серског револуционарног округа (Сандански, Димов и Петров) напустили четништво. Разлози су били и легализација чета као и нивно учешће

За разлику од радова македонских историчара, радови њихових колега из Бугарске базирани су на архивској грађи бугарских државних архива и изворним документима и штампи ВМРО. Македонско порекло делатника ВМРО за њих представља само регионално одређење, њихова припадност бугарском националном корпусу се не доводи у питање. Расколи и поделе унутар организације за њих не представљају појаве од прворазредног значаја. И поред повремених и пословичног великобугарског паролаштва и етикетирања, њихови радови помажу у расветљавању многих појава, обилују новим подацима који заједно са српском и југословенском архивском грађом могу да дају celовитију слику драматичних догађаја и нестабилних прилика на том делу Балканског полуострва. Приказани су учешће војвода и комита ВМРО у саставу бугарске регуларне војске у Првом светском рату,²⁸ обнова

у политичком животу након младотурске револуције, или да су бројни атентати и оружане провокације које је организовао ВМРО под вођством Александра од октобра 1911. до почетка Првог балканског рата створили повољне прилике за отпочињање непријатељстава. Поменуто су и две касније акције - тиквешки бунт уочи почетка Другог балканског рата и напад на железничку станицу Удово уочи уласка Бугарске у Први светски рат, а помиње се учешће Протогерово и Александрово у гушењу Топличког устанка, за шта су обојица од немачког кајзера Вилхелма II добила висока одликовања а Александров и чин капетана. Упркос наслову који помиње и 1918. годину, аутор, осим у случају Топличког устанка, практично прелази преко ратног ангажмана оба крила ВМРО речима „А војната? – Е војните секогаш се нешто подруго: во нив владеат други односи и закони. Затоа нека бидат проклети на нашиве македонски и балкански простори!“ (прим. Д. Тасић)

²⁸ Димитар Минчев, *Четите на ВМРО през първата световна война*: 100 години Втрешна македоно-одринска револуционна организация, София, Македонски научен институт, 1994. стр. 137-144. Аутор описује рад на инкорпорирању комитских чета у оквиру бугарске регуларне војске у току 1915. године, а пре уласка Бугарске у Први светски рат, начин на који је то било решено и који су били задаци и уопште очекивања од једног таквог потеза. Већина комитских војвода је добила чинове, њихове чете су преименоване у партизанске одреде, створено је јединствено командовање (командант одреда Александар Протогеров, официри и подофицири, у штабу: Константин Панов, Никола Лефтеров, на челу центара: Петар Чауљев, Ангел Узунов, Славчо Ефремов, Иван Карацов, Стојан Филипов Николов, Захари Новев Пандулов,

организације након шока из јесени 1918. године, њени односи са званичним бугарским властима, планови за деловање, сукоби и дефинитиван обрачун са „федералистима“.²⁹ Пажњу завређује и књига бугарског историчара Васила Василева *Правителство на БЗНС, ВМРО и Българо-Југославските отношения*.³⁰ Македонски Институт за националну историју 2000. године објавио је четвортотмну историју македонског народа. У четвртом тому, његов аутор Иван Катарџиев између осталог даје приказ ситуације у Македонији после Првог светског рата.³¹

на челу одреда су били Дамјан Попов, Дончо Ангелов, Иван Брло, Петар Овчаров, Петар Лесев, Симеон Георгиев – Кочански, Крсто Лазаров, Панаят Карамфилович). Комите су тиме биле заштићене као припадници регуларних снага, али су за прекршаје и неправилности одговарали пред војним судовима. Истиче се став да је учешће чета ВМРО у рату против Србије наставак њихове дугогодишње револуционарне борбе против туђинске власти, разлика је само у томе што се ово учешће десило у време рата, они су се и до тада борили под бугарском заставом за уједињење бугарских земаља и зато није ништа било чудно да су наставили да се боре као бугарски војници. (прим. Д. Тасић)

²⁹ Дечо Добринов, *Тодор Александров и възстановието на ВМРО след първата световна война (1918-1924 г.)* : 100 години Вътрешна македонско-одринска револуционна организация, София, Македонски научен институт, 1994. стр. 145-156.

³⁰ Васил Василев, *Правителство на БЗНС, ВМРО и Българо-Југославските отношения*, София, Българската академия на науките, 1991. Василев је на основу бугарских извора и литературе покушао да прикаже слику бурних политичких догађаја са друге стране југословенско-бугарске границе и њихове последице по односе две државе. У средишту ауторове пажње су активности Бугарског земљоделског националног савеза, његов вођа Александар Стамболијски и покушај изградње бугарске националне политике на новим основама и обрачун са оним снагама које су Бугарској донеле два узастопна ратна пораза и губитак великог дела националних територија. (прим. Д. Тасић)

³¹ *Историја на македонскиот народ*, том 4. Скопје 2000. Између осталог, аутор истиче да је Париска мировна конференција потврдила поделу земље, разбила њено геополитичко и привредно јединство и нанела жесток удар демографском развоју македонског народа. Иако је аутор навео да је користио Пописник 4/3 Архива Војноисторијског института у коме се налази обиље докумената о војној управи у Македонији после Првог светског рата, посебно о активностима одреда Бабунског, осим два остали нису завредели његову пажњу. Пажњу заслужује закључак да је основна карактеристика „српске

Значајан извор представљали су чланци београдске *Политике*. Међутим, *Политика* је после паузе за време аустро-угарске окупације поново почела да излази тек 1. септембра 1919. године. Писање водећег српског дневника тада је карактерисало изражено интересовање за догађаје из света. Детаљно је извештавано о догађајима на Париској мировној конференцији, у бољшевичкој Русији, Пољској и Малој Азији. Много више пажње посвећено је догађајима у Банату, Барањи и Далмацији него догађајима у Бугарској и Албанији или качачкој и комитској акцији. У једном тренутку, август–септембар 1920. године, извештаји са пољског ратишта о великим биткама Пољака и Црвене армије налазе се испред извештаја са албанског граничног фронта где је у току била велика албанска офанзива. Приметно је да су вести изван Београда, а поготово са југа земље, биле веома ретке. Заједничка карактеристика свих домаћих вести је да су касиле и по неколико дана. Важан део писања *Политике* представљале су ратне успомене, али и радови о аустро-угарским и бугарским злочинима почињеним за време окупације. Аутори *Политикиних* чланака се или нису уопште потписивали, или су наводили иницијале, ретко када пуно име. Међутим, поставља се једно друго питање – колико је штампана реч заиста била важна за обичног човека, поготово на заосталом југу где је познавање српске ћирилице била привилегија малобројних? Добар одговор на то питање можда даје дирљиво писмо које је један срески начелник „из *Старе Србије*“ послао уредништву *Политике* касно у јесен 1920. године: „Ако ми пошта дотури макар десетак бројева месечно, биће ми

политике“ у Македонији у том периоду био недостатак конзистентности. Упада у очи минимизирање политичког утицаја Цемјета и инсистирање на великом утицају Комунистичке партије, при чему се као један од кључних разлога успеха КПЈ на јесењим изборима 1920. не наводи јака агитација ВМРО Тодора Александрова у прилог КПЈ, већ да је за опредељивање маса за кандидате КП значајно утицала радикална револуционарна фразеологија која је апсолвирала осећања незадовољства потлаченог и експлоатисаног народа, што је било аналогна појава у целој Европи – од 196.000 уписаних бирача, 40.201 је гласало за КПЈ – 15 мандата. У вези са мерама против комуниста, поставља се питање да ли су комунисти представљали већу опасност за безбедност у односу на бројне, добро наоружане и посвећене и на жртву спремне комитске чете ВМРО? (Прим. Д, Тасић)

доста у овој пустињи, ако останем жив обрачунаћемо се, иначе сам оставио породици аманет да вам тај дуг исплати заједно са посмртним огласом. Јер овде, ако не погинем од качака, скапаћу од зиме пошто стана нема а канцеларија је у 'мерћезу' два километра од села.³² За стварање слике о ситуацији на Косову и Метохији и Македонији изузетно су корисне приповетке и путописи Анђелка Крстића,³³ Милосава Јелића³⁴ Григорија Божовића³⁵ и Драгише Васића.³⁶

Глобална мрежа, интернет, у новије време добила је велики значај за историјску науку. Интернет данас представља непресушан информациони ресурс који се сваког секунда шири. Међутим, његова доступност, обиље информација и концизност у себи крију многе замке. Пре свега, унутар понуђеног је веома тешко извршити јасну поделу између научног, публицистичког и пропагандног. Пропагандно и публицистичко често злоупотребљавају научно. Проблематика бурних историјских процеса на Балкану има своје место на интернету, али се овде можда више него другде јасно виде поменуте аномалије. Неупућеном посетиоцу бројних сајтова чија је заједничка одредница Македонија вероватно ће се завртети у глави од количине контрадикторних информација. У суштини, тренутно постоји сукоб између македонске и бугарске стране око неколико кључних питања: карактера идентитета Македоније и њеног становништва и циљева и наслеђа ВМРО. Од бројних понуђених текстова квалитетом садржаја, али не и критичког апарата, издвајају се: *Macedonia at the Paris Peace Conference*,³⁷ *Macedonia in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes*,³⁸ Хронологија бугарске историје – *Bulgarian history*,³⁹ чланак Иве Банца – *The*

³² „Међу нама“, *Политика*, бр. 4508 од 09.11.1920. стр. 3.

³³ Анђелко М. Крстић, *Приповетке*, СКЗ, Београд 1932 и *Приповетке*, књ. II, СКЗ, Београд 1951.

³⁴ Милосав Јелић, *Летопис Југа*, Београд 1930.

³⁵ Григорије Божовић, *Неузмишљени ликови, Робље заробљено, и, Чудесни кутови*, Јединство, Приштина, 1990.

³⁶ Драгиша Васић, *Два месеца у југословенском Сибиру*, Просвета, Београд 1990.

³⁷ Интернет адреса <http://koz.vianet.ca/dzini5.htm> [проверено 12.03.2005.]

³⁸ Интернет адреса <http://koz.vianet.ca/apa0q.htm> [проверено 12.03.2005.]

³⁹ Интернет адреса http://www.balkanica.org/content/doc_434.shtml [проверено 12.03.2005.]

Macedoine / The national Question in Yugoslavia, Origins, History, Politics,⁴⁰ Збирка текстова за студенте историје – Steven W. Sowards, *Twenty five Lecturs on Modern Balkan History (The Balkans in the Age of Nationalism)*,⁴¹ пропраћена обимном библиографијом радова на енглеском језику који се баве историјом Балкана у XIX и XX веку.⁴²

Затим следе радови публицистичког карактера о ВМРО попут: Хенри Поци, *Black Hand Over Europe*,⁴³ Сам Вакнин, *The Union of Death Terrorists and Freedom Fighters in the Balkans („Macedonia to the Macedonians“ Part II)*,⁴⁴ Димитар Тјулеков, *Doomed to Sacrifice, IMRO in the Pirin Region 1919-1934*.⁴⁵ На крају, као пример радова чисто пропагандног карактера наводимо биографију Тодора Александрова⁴⁶, историјат ВМРО,⁴⁷ и последњи интервју Ивана-Ванче Михаилова из 1989 под насловом *The last interview with the legendary leader of VMRO Ivan Michailov in the 20. century 1989 : Ivan Michailov – I am Bulgarian from Macedonia*.⁴⁸ Обиље радова, неауторизованих текстова и написа може да представља предмет посебне студије. Доминација радова на енглеском језику представља посебан проблем. Наиме, уочљиво је одсуство југословенских и српских историчара са интернета, пре свега као аутора конкретних радова на енглеском језику – својеврсном *lingua franca* данашњице. Посебно забрињава чињеница да се радови југословенских и српских историчара не цитирају – осим у случају наведеног чланка Иве Банца који је користио радове домаћих историчара. Упркос

⁴⁰ Интернет адреса http://knigite.abv.bg/en/ib/i_banac.html [проверено 12.03.2005.]

⁴¹ Интернет адреса <http://www.lib.msu.edu/sowards/balkan/news.html> [проверено 12.03.2005.]

⁴² Интернет адреса <http://www.lib.msu.edu/sowards/staff/balkan/bibliography.html> [проверено 12.03.2005.]

⁴³ Интернет адреса <http://mirror.veus.hr/blackhand/bulgarian3.html> [проверено 12.03.2005.]

⁴⁴ Интернет адреса <http://samvak.tripod.com/pp53.html> [проверено 12.03.2005.]

⁴⁵ Интернет адреса <http://knigite.abv.bg/dt/summary.html> [проверено 12.03.2005.]

⁴⁶ Интернет адреса <http://www.macedoniainfo.com/TodorAlexandrov.htm> [проверено 12.03.2005.]

⁴⁷ Интернет адреса <http://www.radkomk.com/VMRO.htm> [проверено 12.03.2005.]

⁴⁸ Интернет адреса http://www.macedoniainfo.com/Independent_Macedonia.htm [проверено 12.03.2005.]

чињеници да интернет „не трпи“ дугачке текстуалне форме, заинтересовани истраживачи не би требало да остану ускраћени за велики број озбиљних чланака српских историчара само зато што не знају српски језик јер резимеи на енглеском језику у стручним часописима данас служе да привуку интересовање, али по правилу губе битку са претраживачима попут *Google-a* и *Yahoo-a*. Историчари из дијаспоре су насупрот томе прилично коришћени и цитирани, али ту се јавља други проблем. Њихови радови уопштено сагледавају поједине феномене јер њима нису били доступни примарни извори са ових простора – пример библиографије радова на енглеском језику који се баве историјом Балкана у XIX и XX веку⁴⁹ (радови Стевана Павловића, Вејна Вучинића, Јозе Томашевића, Трајана Стојановића, Мајкла Боре Петровића, Јураја Крњевића, Чарлса и Барбаре Јелавић).

Анализа албанског аспекта приче о Балкану, Македонији, Јужној и Старој Србији на „страницама“ интернета мораће да сачека нека друга времена. Поред језичке баријере, у овом конкретном случају научно се ни не назире испод наслага пропагандног.

⁴⁹ Интернет адреса <http://www.lib.msu.edu/sowards/staff/balkan/bibliography.html> [проверено 12.03.2005.]

* * *

Основу књиге чини текст магистарског рада „Војна управа у Јужној и Старој Србији 1919-1920. године“ који је одбрањен 17. јула 2006. године на Катедри за Историју Југославије Филозофског факултета у Београду пред комисијом: проф. др Љубодраг Димић (ментор), проф. др Мира Радојевић и др Миле Бјелајац. Захваљујем се професору Љубодрагу Димићу и колегама Милану Терзићу и Тодору Петрову на несебичној подршци и помоћи, затим колегама из Архива Југославије, Народне библиотеке Србије, Војног музеја, Центра за војно-научну документацију и информације и Војног архива, посебно Душану Младеновском и покојном Владимиру Милутиновићу, на указаној помоћи при истраживању.

Такође, захваљујем Сектору за борачко-инвалидску заштиту Министарства рада и социјалне политике Републике Србије, Савезу потомака ратова Србије од 1912-1920 и Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије који су заједнички уложили напоре да се објави ова монографија.

Увод

Земља, насеља и становништво

Географски оквир

Македонија и Косово и Метохија су заједно са деловима јужне Србије и рашке области чиниле делове географске целине познатије као Јужна и Стара Србија.¹ На југу, границу је чинио планински масив Нице на чијем су се западном крају налазили басени Преспанског и Охридског језера и битољско–леринска раван. Масив Нице се у пределу Ђевђелије спушта пратећи ток Вардара стварајући везу са Солунским пољем, да би се нешто источније граница одвојила од масива и попела на масив планине Беласице. То је уједно била и граница са Грчком. Источна граница ове области пратила је границу са Бугарском која је доживела две корекције, после Другог балканског и Првог светског рата. Границу је представљало развође Вардара и Струме, односно венци Малешких и Осоговских планина и Старе планине. После Првог светског рата, Краљевини СХС су припојене

¹ Видети: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, INIS, Beograd, 2002, str. 9; (U daljem tekstu V. Jovanović, n. d.). Назив Јужна и Стара Србија који користимо ослања се на Јовановићеву аргументацију да је то био званични став тадашње државне управе који је под Јужном Србијом сматрала 16 тамошњих округа добијених после балканских и Првог светског рата, (12 српских: битољски, тиквешки, брегалнички, охридски, тетовски, скопски, кумановски, призренски, косовски, звечански, рашки, пријеполски, и 4 црногорска: метохијски, берански, берански и пљеваљски). За разлику од Јовановића ми смо додали назив Стара Србија који се односи на рашке и ко-совско-метохијске округе.

области Струмице, Босилграда и Цариброда, због жеље да се продуби стратегијска дубина према Бугарској и умањи опасност комуникације у моравско–вардарској долини. На западу се граница једним делом поклапала са граничном линијом према Албанији, од Охридског језера на југу преко високих масива Јабланице, Кораба и Проклетија, где су се као врата отварали пролази у долинама Црног и Белог Дрима и у области Ђаковичке Малесије. Одатле је граница Јужне и Старе Србије ишла према Полимљу, преко Рашке области, Старог Влаха, Копаоника, Преполца, Медвеђе и Лесковачке котлине.

У географском смислу, Јужну и Стару Србију чини неколико целина. Основицу представља моравско–вардарска долина на коју се надовезују бројне котлине, висоравни и речне долине. Идући од севера ка југу истичу се Пештерска висораван, долине Рашке и Ибра, масив Копаоника, а преко копаоничког и топличког краја постоји веза са Нишом и Лесковачким пољем, даље на југу налазе се Косово, Метохија, Медвеђа, долине Биначке Мораве и Ветернице, Грделичка клисура, Црна Трава и Власина. Масиви Шаре и Скопске Црне Горе чине јасну географску и климатску границу и од њих почиње Егејски слив. Источно од Вардара налазе се долине Пчиње, Криве реке, Брегалнице са Лакавицом, а западно од Вардара долине Треске, Црног Дрима, Црне реке и Струмице. Као географске целине издвајају се Овче поље, Пореч, Прилепско поље, битолско–леринска раван, Тиквеш, Пелагонија, Малеш, Дримкол, Морихово, басени Охридског, Преспанског и Дојранског језера. Планине које се ту налазе су Шара, Скопска Црна Гора, Бабуна, Караџица, Беласица, Огражден, Плачковица и Осоговске планине.

Пределу Јужне и Старе Србије су у климатском погледу врло разноврсни. Пошавши од југа, у долини Вардара и околним речним долинама и котлинама преовлађује локална варијанта медитеранске климе, док су на северу климатски услови знатно оштрији (Метохија, Пештерски и Старовлашки крај) са јаким и дугим зимама. У осталим деловима доминантна је претежно умерено континентална и континентална клима. Лета су карактерисале мале количина падавина и необично високе температуре. Овче поље су због климатске

сличности са Анадолијом још у средњем веку колонизовали Турци. Посебне климатске карактеристике имају басени Охридског, Преспанског и Дојранског језера. За Битољ и Прилеп, на пример, карактеристична је велика разлика између најнижих зимских и највиших летњих температура.

Јужна и Стара Србија су доминантно планинске области. На њиховим територијама додирују се родопски, динарски и шаркопиндски планински масиви Први сачињавају старе громадне, а друга два младе веначне планине.

Насеља

За непуних седам година Јужна и Стара Србија су из састава Османског царства преко периода српске и црногорске војне и цивилне управе, аустро-угарске и бугарске окупације, арнаутског и комитацијског насиља, ушле у састав југословенске државе. Успостављање граница, присаједињење територија и административна реорганизација из корена су мењали дотадашње односе, економске прилике и навике. Да није било дубоких ратних трагова, сиромаштва, верске нетолеранције, страха, разних епидемија, слика Јужне и Старе Србије би изгледала прилично егзотично. Недавно откривени филмски записи новопазарске чаршије из времена уочи балканских ратова, снимци браће Манаки, бројне фотографије знаних и незнатних аутора, сведоче о свеопштој шароликости – националној, верској, фолклорној, социјалној, економској. Паралелно су битисали чалма, фес, шубара, минтан, опанак и биво на једној, а полуцилиндар, одело *a la franc*, воз и аутомобил на другој страни.

Промене до којих је дошло су биле врло видљиве на примеру градова. У 24 града Јужне и Старе Србије број становника 1921. године био је мањи за 60.770 становника него 1910. На пример, у Ђевђелији је 1921. године било 46,2% мање становника него 1910, у Битољу 41,2%, Дебру 30,7%, Пријепољу 29,1%, Сјеници 27,7%, Штипу 26,9% и тако даље. У Првом светском рату нарочито су

пострадали Дојран и Битољ, први од савезника, а други од Бугара и Немаца, док су Ђевђелија, Дебар, Пријеполје Сјеница, Штип и Тетово изгубили приличан број своје некадашње популације.²

Од градова на југу највећи значај је добило Скопље. Разлози за то су били вишеструки. Његов географски положај одиграо је кључну улогу. Од њега су полазили и у њему су се укрштали путеви ка Солуну и Грчкој, Приштини, односно Косову и Метохији, Санџаку и северној Црној Гори, ка Куманову, Врању, Нишу и Београду, према Тетову и даље ка Гостивару, Кичеву, Дебру и Албанији и према Кривој Паланци, Штипу и даље ка Бугарској. Пруга је само утврђивала његов значај. Истовремено, по окончању ратних сукоба Скопље је постало изузетно значајно војно средиште у коме су се налазиле бројне команде, установе и јединице. Насупрот Скопљу, Битољ је изгубио свој некадашњи значај. Ратна разарања и нове политичке околности учиниле су да је одједном, практично преко ноћи, Битољ од важног административно-управног центра европског дела Турског царства са низом школа³ (турских, грчких, српских, румунских, бугарских, америчких, француских и јеврејских), конзулата, великим бројем писменог становништва, постао још једно у низу пограничних места. Дебар је у том погледу прошао још горе. Већином насељен Албанцима он је био важно место на путу од Драча и Тиране ка Битољу и Солуну. Био је познат по богатству својих бегова. За Дебар се говорило: „Ако Стамбол изгори, Дебар може да га подигне. Али ако би изгорео Дебар, Стамбол га не би могао направити“.⁴ Али, формирање границе са Албанијом и чињеница да је већи део дебарског округа припао Албанији, као и лоши путеви ка залеђу, убрзали су пропадање града.⁵ Велес је био важно саобраћајно чвориште. Заузимао је важан положај на путу Скопље–Солун. Такође, кроз ову варош на Вардару пролазили су важни путеви који су водили ка Прилепу и Штипу, а од њих даље ка Битољу и Охриду и

² V. Jovanović, *n. d.* str. 49.

³ V. Jovanović, *n. d.* str. 51.

⁴ Василије Трбић, *Мемоари*, књ. 2, стр. 34.

⁵ Милосав Јелић, *Летопис Југа*, Београд 1930. „У мртвом граду“.

долином Брегалнице ка Бугарској. Од осталих градова издвајали су се Прилеп, као центар локалне трговине и пољопривредне производње, Тетово у подножју Шаре и Струмица на тремеђи са Бугарском и Грчком, Охрид, који је након успостављања југословенско-албанске државне границе почео да доживљава кризу због прекида традиционалних пословних веза са елбасанским и корчанским крајем.

На Косову и Метохији и Санцаку ситуација није била другачија. Приштина је трпела последице чињенице да се железничка станица налазила изван града, тј. у Косову Пољу. Урошевац и Обилић су управо због пруге и путева нагло добили на значају, док је Пећ изградњом пута преко Чакора (започет 1912. године а довршен 1925.) побољшала своје везе са Црном Гором. Међутим, други градови, попут Призрена и Ђаковице, који су већи део свог пословања обављали са албанским залеђем и даље са Скадром, доживљавали су период кризе због затварања границе са Албанијом. Митровица је почела да губи на важности јер је саобраћај из Санцака ка Скопљу и Солуну преусмерен ка Сарајеву. Рашка и Нови Пазар су задржали своју важност, али и исту неуређеност као у доба турске управе.

Заједничко за градове у Јужној и Старој Србији било је да су по питању уређења градске инфраструктуре, хигијене, путева и квалитета живота његових житеља далеко заостајали за осталим деловима Краљевине. Главни разлог је било оријентално наслеђе овековечено у неуређеним, махалским насељима са кривудавим калдрмисаним сокацима, са свакојаком нечистоћом избаченом на улицу. Ратови, године кризе и свеопште сиромаштво само су отежали постојеће стање. У септембру 1920. године Команда места у Скопљу је затражила од скопског окружног началништва интервенцију због велике нечистоће која је владала на скопским улицама. Наиме, улице се нису поливале, тротоари су били изузетно уски и по правилу заузети тезгама са намирницама и робом разних врста. Кафане и посластичарнице су постављале столове до половине улице. За време пазарних дана испред радњи и дућана седели су њихови власници, наслагане су гомиле робе и везивани коњи и магарци. Посебан проблем су представљале продавнице воћа испред којих се воће јело и отпаци одмах

бацали на улицу. Уз све то, гомиле беспосличара онемогућавале су свако кретање и тиме стварале велике гужве. Команда места је затражила да се организује чишћење и поливање улица и да жандарми опомињу власнике радњи да све отпатке одмах уклањају.⁶ Упечатљиву слику о променама дају приповетке и путописи Григорија Божовића,⁷ Анђелка Крстића⁸ и Милосава Јелића.⁹ Продор индустријских производа са севера, који се осећао још у турско време, коначно је довео у кризу старе оријенталне занате и услужне делатности. Потковице су замениле турски ков тако да је налбат постао поткивач, штоф је заменио чоју па је терзија постао шнајдер, кондуре је заменила ципела па је кондурџија постао шустер. Екмеџија је постао пекар. У кафанама је уз кафу, чај, шербе и салеп, почео да се служи алкохол, на опште згражање правоверних муслимана, док су ниске сеџије, танури и софре замењене столовима и столицама. Одећа се све више европеизирала. Жене су се уопште слободније облачиле и понашале. Хришћанске жене су почеле слободније да излазе јер је нестало рајетински страх од отмице и присилног турчења.

На селу је живело 76,3% укупног становништва Јужне и Старе Србије. Иако се није живело у национално хомогеним срединама, муслиманска села су преовлађивала у равницама док су хришћанска била у већини у брдским и планинским областима. И код једних и код других се у зависности од области јављао збијени и разбијени тип села.¹⁰ Хришћанска и муслиманска села, као и градове, карактерисала је неуређеност, лоша хигијена, лоши општи услови живота – спавало се на земљи или на асурама или овчијим кожама, исте просторије су делили стока и људи. Лоша исхрана и лоши услови жи-

⁶ АВИИ, п. 4/3. к. 61, ф. 7, д. 2/23, Захтев Команде места Скопље начелству округа Скопљанског, пов. бр. 7345 од 8.9.1920. године.

⁷ Григорије Божовић, *Неизмишљени ликови, Робље заробљено, и , Чудесни кутови*, Јединство, Приштина, 1990.

⁸ Анђелко М. Крстић, *Приповетке*, СКЗ, Београд 1932 и *Приповетке*, књ. II, СКЗ, Београд 1951.

⁹ Милосав Јелић, *Летонис Југа*, Београд 1930.

¹⁰ V. Jovanović, *n. d.* str. 56.

вота погодовали су појави бројних болести од којих су се нарочито истицале туберкулоза и ендемска маларија, која је карактеристична за области где се традиционално гајио пиринач. Тежак живот сељака тих области се наставио јер промене које су погодиле градове неминовно су се манифестовале и на селу.

Становништво

Питање становништва Јужне и Старе Србије, односно тачног утврђивања процентуалне заступљености националних група, представљало је проблем за себе. Ово питање је и овде, као и другде на Балкану, било неодвојиво од верског. Нејасноће и празнине у вези утврђивања правог стања током првих деценија XX века резултат су утицаја преплитања националистичких пропаганди, верске подељености, слабости Турске царевине да се јаче ангажује на регулисању хаотичног стања у коме су околне земље, свака за свој рачун, и унутрашњи национални покрети (албански и младотурски) покушавали да максимално учврсте своје позиције за предстојећи очекивани расплет источног питања и да притом извуку највећу корист. Петовековно османлијско наслеђе и уопште карактер турске државе утицали су да дође до појава неколико особености. Верско, односно религиозно изјашњавање, по важности је претходило националном. Питање припадности одређеној националној заједници је добило на важности тек пред крај XIX века. Ту могу да се примете следеће карактеристике:

- појава бугарске Егзархије и оснивање Призренске лиге и последице њиховог пропагандно-просветног рада представљају важан међаш;
- српска, грчка, у мањој мери румунска и закаснела младотурска акција представљале су одговор на агресивне бугарске и албанске наступе, а све због очувања дотадашњих и изградњи чврстих позиција за планиране експанзионистичке намере;

- временом су се искристалисале сфере утицаја и омеђене су области са доминирајућим утицајем одређених националних група: српска у Западној Македонији тачније у Поречу, бугарска у Брегалничкој области и Тиквешу и грчка у леринском крају, између њих су се налазили „неопредељени“, који су управо због тога били изложени различитим врстама притисака, а њихова насеља и крајеви су постали место сукоба ривалских група, најчешће између Бугара и Срба и Грка и Бугара;
- унутар муслиманског корпуса је дошло до подела на националној основи што је довело до одвајања Албанаца и Турака, Албанци, и хришћани и муслимани, почели су а се окупљају око сличних идеја док је код Турака временом дошло до поделе на младотурке и старотурке.

У тренутку успостављања југословенске управе за појам *народност* се говорило да је био „*нејасан и слаб да се он меша и изједначује са партијом и мења према приликама*“, тако да се често дешавало да се од два рођена брата један изјашњавао као Србин, а други као Бугарин или Грк. Бугарска окупација је истерала многе ствари на чистац и бугарску различитост у односу на локално становништво. Долазак српских школа и учитеља, упућивање младића у војску, укидање чивчијских односа најављивали су позитиван исход буђења националне свести – подразумевало се српске. Међутим, „*разне дажбине, кулуке и нарочито војну обавезу овај народ мрзи и никако не схвата као потребу заједнице и ово му веома тешко пада. Он је мислио да му ослободиоци неће узимати оно што су му Турци узимали.*“ За Албанце је речено да ће се приклонити ономе који му више да, док је за Турке речено да су жалили за турском владавином, да су били плашљиви, неповерљиви и да нису схватили појам једнакости, али су у већини били лојални.¹¹

¹¹ АВИИ, п. 4/3, к. 56, ф. 5, д.3/31, Извештај команде Битољске дивизијске области команди Треће армијске области. пов. бр 2856 од 15.2.1919. године.

Први прави попис становништва Краљевине СХС одржан је у јануару 1921. и његови коначни резултати и многочему могу да се искористе за формирање јасније и прецизније представе о националној структури Јужне и Старе Србије. На површини од 46.085 км² живело је 1.476.747 становника, 734.164 мушкараца и 740.396 жена. Срба или Хрвата је било 59,5%, Арнаута 28,2%, Турака 10%, осталих 1.5%, Цинцара 0,6%, Словенаца 0,03%, Немаца 0,01%, Чехословака 0,01% и тако даље. Укупно је у овим областима (без управо припојене струмичке области) било 16 округа, 59 срезова, 608 општина, 3.557 насељених места са 249.863 дома и 266.550 домаћинстава.¹²

Округ	км ²	Срб/Хрв.	Албанаца	Турака	Цинцара	Укупно
Беране	987	23.561	275	19	-	23.684
Б. Поље	1.215	26.136	8	1	-	26.147
Битољ	5.803	134.535	19.209	18.007	4.425	180.732
Брегалница	4.956	72.764	71	29.011	1.197	104.347
Звечан	1.810	20.679	42.275	5.180	88	70.137
Косово	4.046	47.229	108.541	10.619	178	171.285
Куманово	3.556	111.682	25.097	6.813	299	147.184
Метохија	1.997	17.761	70.409	1.430	61	90.080
Охрид	1.956	48.460	11.448	7.506	1.597	69.211
Пљевља	1.293	26.723	16	40	4	26.798
Призрен	2.216	28.179	57.216	10.681	74	96.781
Пријепоље	1.760	41.962	-	341	-	42.322
Рашка	2.828	69.944	1.944	145	64	72.365
Скопље	3.475	21.551	862	13.980	543	145.880
Тетово	3.609	53.668	48.399	14.547	70	117.179
Тиквеш	4.210	73.210	34	17.338	882	92.435
Укупно	45.717	878.625	416.977	148.019	9.585	1.476.747

*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921.*¹³

¹² V. Jovanović, n. d. str. 45.

¹³ V. Jovanović, n. d. str. 46. Подаци преузети из *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, Сарајево 1932, стр. 86-122.

Анализом наведених података, уколико се од укупног броја Срба и Хрвата одузму неоспорно Србима (и Црногорцима) насељени окрузи, рашки, пријеполски, пљеваљски, метохијски, косовски, звечански, призренски, берански и бијелопољски, остаје да је Македонаца у окрузима битолском, брегалничком, кумановском, скопском, тиквешком, охридском и тетовском било 515.870 душа. Они су сачињавали већину унутар православног корпуса Јужне и Старе Србије, и управо на њих је била управљена пажња околних народа и према њиховим потребама они су проглашавани за „македонске Бугаре“, „праве Србе“ или „Грке славенофоне“. Претходне деценије су том народу, поред османлијске верске нетолеранције, турских и албанских зулума, бројних епидемија, сиромаштва и економске несигурности донеле агресивну националну и црквену пропаганду суседа које су посредно изазвале четничку акцију, један устанак, сурове турске одмазде и три ратна сукоба чији се највећи део борби одиграо на тим просторима.

округ	правосл.	римокат.	Муслим.	Јевреја	унијата и евангелиста	укупно
Беране	14.970	71	8.822	1	- ; -	23.684
Б. Поље	12.022	19	14.105	-	- ; 1	26.147
Битољ	134.939	338	42.689	2.643	60 ; 63	180.732
Брегалница	71.484	117	32.084	491	1 ; 170	104.347
Звечан	19.288	533	50.205	104	5 ; 2	70.137
Косово	42.935	3.664	124.336	322	5 ; 23	171.285
Куманово	112.071	50	35.017	18	3 ; 25	147.184
Метохија	16.247	8.227	65.581	-	9 ; 16	90.080
Охрид	44.761	406	23.997	10	4 ; 33	69.211
Пљевља	17.306	134	9.356	2	- ; -	26.798
Призрен	14.482	3.359	78.906	1	7 ; 26	96.781
Пријеполје	24.570	27	17.719	-	- ; 6	42.322
Рашка	28.723	51	43.361	225	1 ; 4	72.365
Скопље	75.498	1.012	67.376	1.872	31 ; 91	145.880
Тетово	47.009	139	70.021	-	- ; 8	117.179
Тиквеш	62.973	159	27.906	13	666 ; 718	92.435

Од 1.476.747 становника у Јужној и Старој Србији, православних хришћана је било 50%, а муслимана 48,2%. Припадника осталих верских заједница је било знатно мање, римокатолика 1,2 %, Јевреја 0,4%, евангелиста 0,08% и унијата 0,05%.¹⁴

Успостављањем власти Краљевине СХС, јавила се потреба да се истовремено задобије наклоност и подршка нових поданика, да се поради на њиховој националној и верској свести, да се избрише претходно научено и понегде прихваћено, да се одмах „упрегну“, тј. укључе у изградњу нове државе са свим обавезама и дужностима на које су житељи преткумановске Србије, аустро-угарских и црногорских области навикли и прихватили их као нормалне или неизбежне. Такво нешто у пределима Јужне и Старе Србије није било уобичајено, постојао је традиционални отпор према држави и њеним институцијама. Турцима, односно муслиманима, било је најтеже јер је дубина њиховог пораза била највећа; Турска је била без икаквих изгледа да ће се њена власт вратити. Понеки од њих су видели решење у емиграцији, најчешће у Турску. Други су се одлучили да буду лојални новој држави и у томе су нашли добру рачуницу. Албанци су већ раскинули везе са Турском и њеним наслеђем, а оснивање њихове националне државе дало је нов замах постојећем ентузијазму чији је циљ био уједињење свих Албанаца на Балкану. Да би се то остварило, један број Албанаца је наставио путем отворене побуне и одметништва, други део албанске популације је наставио свој живот са урођеном мимикријом. У оквиру хришћанске, тачније словенске популације, ако се изузму мали број Цинцара и Грка који се нису видније одвајали од својих истоверника, такође је дошло до бурних и корених промена. Оне су се манифестовале у разним облицима у сферама религије, просвете, привреде, економије. Наслеђе из тек окончаних бурних времена наставило је да живи паралелно са новинама. На Косову и Метохији и Македонији дуго очекивани и много жељени мир није донео своју пуноћу.

¹⁴ V. Jovanović, *n. d.* str. 361. Подаци преузети из *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Сарајево 1932*, стр. 86-122.

САДРЖАЈ

Предговор	5
Увод: Земља, насеља и становништво Јужне и Старе Србије	17
<i>Географски оквир</i>	17
<i>Насеља</i>	19
<i>Становништво</i>	23
I Успостављање власти, отпори и реакција	29
Обнова војне и цивилне власти у Јужној и Старој Србији у јесен 1918. године	29
Војно-територијална организација у Јужној и Старој Србији и њен развој 1919-1920. године	53
<i>Развој војно-територијалне организације</i>	60
<i>Нова војно-територијална подела</i>	70
Гранична трупа и Жандармерија	88
<i>Гранична трупа</i>	88
<i>Жандармерија</i>	97
Покрет у Васојевићима и безбедносна ситуација у Санцаку	102
Побуна у Плаву и Гусињу	106
Савезничке трупе у Јужној и Старој Србији	113
II Комитска акција ВМРО	119
<i>Стање у ВМРО по окончању ратних сукоба</i>	120
<i>Послератна Бугарска</i>	122
<i>Војска Краљевине СХС и комите</i>	132
<i>Комитације: порекло, састав, организација начин деловања, наоружање, обука</i>	136

<i>Обнова рада организације и први резултати</i>	140
<i>Конгрес Македонских братстава и догађаји</i>	
<i>који су га пратили</i>	157
<i>Ситуација у Бугарској после потписивања</i>	
<i>мировног уговора</i>	169
<i>ВМРО после Неија</i>	173
<i>Пролеће 1920 - замах комитске акције</i>	183
<i>Летњи врхунац</i>	193
<i>Јесењи избори и промене у начину деловања</i>	200
<i>Свођење биланса</i>	222
III Качачка акција	229
<i>Почетак 1919, нова власт - стари изазови</i>	231
<i>Лето 1919 - нови замах</i>	236
<i>Зима 1920. године</i>	244
<i>Пролећна акција разоружања</i>	248
<i>Пролеће 1920 - реприза претходног</i>	251
<i>Конференција у Митровици и њен ехо</i>	257
<i>Летња кампања против качака</i>	267
IV Разграничење и запоседање нових територија	279
Војска и гранични фронт према Албанији	279
<i>Ситуација на албанском граничном фронту</i>	
<i>крајем 1918. и почетком 1919. године</i>	281
<i>Поседање северноалбанских племена</i>	283
<i>Војска и Есад паша Топтани</i>	290
<i>Војска и граница са Албанијом 1920. године</i>	298
<i>Смрт Есад паше Топтанија и судбина</i>	
<i>његове политичке опције</i>	306
<i>Окупација струмичке области</i>	322
<i>Ослушкивање</i>	324
<i>Поглед са дистанце</i>	326
<i>Почетак припрема</i>	331
<i>Мисија мајора Стојановића</i>	336

<i>Окупација и њен ток</i>	343
<i>Први кораци нових власти</i>	348
Окупација Цариграда и Босилџграда	354
Подградец и покушај његове окупације	368
Вести из Грчке	384
<i>Крај Солунског фронта</i>	385
<i>Грци и питање корчанске области</i>	386
<i>Битољ у светлу односа Грчке и Краљевине СХС</i>	389
V Свакодневица испуњена терором	395
Албански пљачкашки упади у Западну Македонију и одговор војске и жандармерије	395
<i>Лето 1919 - нови талас албанских пљачкашких реидова</i>	397
<i>Акције против албанских пљачкаша у призренском крају и Западној Македонији током 1920. године</i>	402
Случај војводе Бабунског	412
<i>Поново у акцији</i>	413
<i>Летња пауза</i>	419
<i>Рад у Тиквешу</i>	422
<i>Коначно распуштање одреда</i>	427
<i>Епилог</i>	430
Случај војводе Косте Миловановића Пећанца	437
Шверц и кријумчарење: кршење закона или вид привређивања?	442
Официри и њихова служба на југу	451
Војници – кадровци и обвезници	459
Верски живот у гарнизонима Треће армијске области	466
Закључак	471
Summary	482
Извори и литература	483
Регистар	490
Белешка о аутору	498